

Scan: <http://www.new.dli.ernet.in/>
PDF: <http://www.KetabFarsi.com>

بها : ۱۴۵ ریال

مقدمه

در مقدمه مجلدات اول و دوم یادداشتهای قزوینی متذکر شدیم که پس از مرگ علامه میرزا محمد خان قزوینی، جزئی از یادداشتهای آن مرحوم که بتصرف جناب آقای سید حسن تقی زاده درآمده بود در اختیار دانشگاه طهران گذاشته شد تا بچاپ برسد. جمیع آن یادداشتهای که توسط جناب آقای تقی زاده بدانشگاه طهران تحویل گردیده بود همین مقدارست که تاکنون در سه مجلد بطبع رسیده است. در همان ایام، بقیه یادداشتهای که مدت زمانی در اختیار جناب آقای تقی زاده باقی مانده بود بنا باظهار میل ورئه بآنان مسترد گردید. اما در بهمن ماه ۱۳۳۵ مناسبتی پیش آمد که آن نغمه بتصرف دانشگاه طهران در آمد، و میتوان امیدوار بود که بهرور ایام بطبع برسد تا همگان از فواید کثیر آنها برخوردار شوند.

اکنون که جمیع یادداشتهای بازمانده از مرحوم قزوینی در اختیار ماست مناسب است که کمیت و کیفیت آنها را بطور خلاصه در مقدمه این جلد بااطلاع اهل تحقیق و دستداران تتبعات آن مرحوم برسانم.

کلیه یادداشتهای مرحوم قزوینی را میتوان به سه نوع متمایز تقسیم کرد:

۱- وریقات (فیشرها)

مرحوم قزوینی وریقات را که بر حسب ترتیب الفبائی تنظیم کرده بود است (وما هم در چاپ آنها همین روش را رعایت و انخاذ کردیم) بدو دسته اصلی و موقتی مجزا کرده بوده است؛ و متأسفانه هنگامی که ما بطبع مجلدات سه گانه اقدام کردیم متوجه این نکته نبودیم، زیرا همه یادداشتهای رادر اختیار نداشتیم تا با فحص ودقت

چهار

باین نکته وقوف بیابیم . بهمین علت وریقات اصلی و موقتی بعضی از حروف که بایست مجزاً از یکدیگر بطبع برسند در این جلد مخلوط شده است . برای توجه مراجعه کنندگان اینک فهرستی از ترتیب وریقات چاپ شده و چاپ نشده باطلاع میرساند :

الف: وریقات اصلی - تماماً در جلد اول طبع شده است ،

وریقات موقتی - جلد سوم ص ۱ - ۱۶ ،

ب : وریقات اصلی - چاپ نشده است ،

وریقات موقتی - جلد دوم : ص ۳ - ۱۵ ،

ت : وریقات اصلی - جلد دوم : ص ۱ - ۱۲۰ (۱) ،

وریقات موقتی - جلد سوم : ص ۱۹ - ۲۱ ،

ث : وریقات اصلی
وریقات موقتی

جلد دوم : ص ۱۲۳ - ۱۲۵ ،

ج : وریقات اصلی - جلد دوم : ص ۱۲۹ - ۲۰۹ ،

وریقات موقتی - جلد سوم : ص ۲۵ - ۲۸ ،

چ : وریقات اصلی
وریقات موقتی

جلد سوم : ص ۳۰ - ۵۴ ،

بقیه حروف: وریقات اصلی - چاپ نشده است و در حدود ۳۵۰۰ وریقه می باشد ،

وریقات موقتی - جلد سوم : ص ۵۵ - ۳۶۷ .

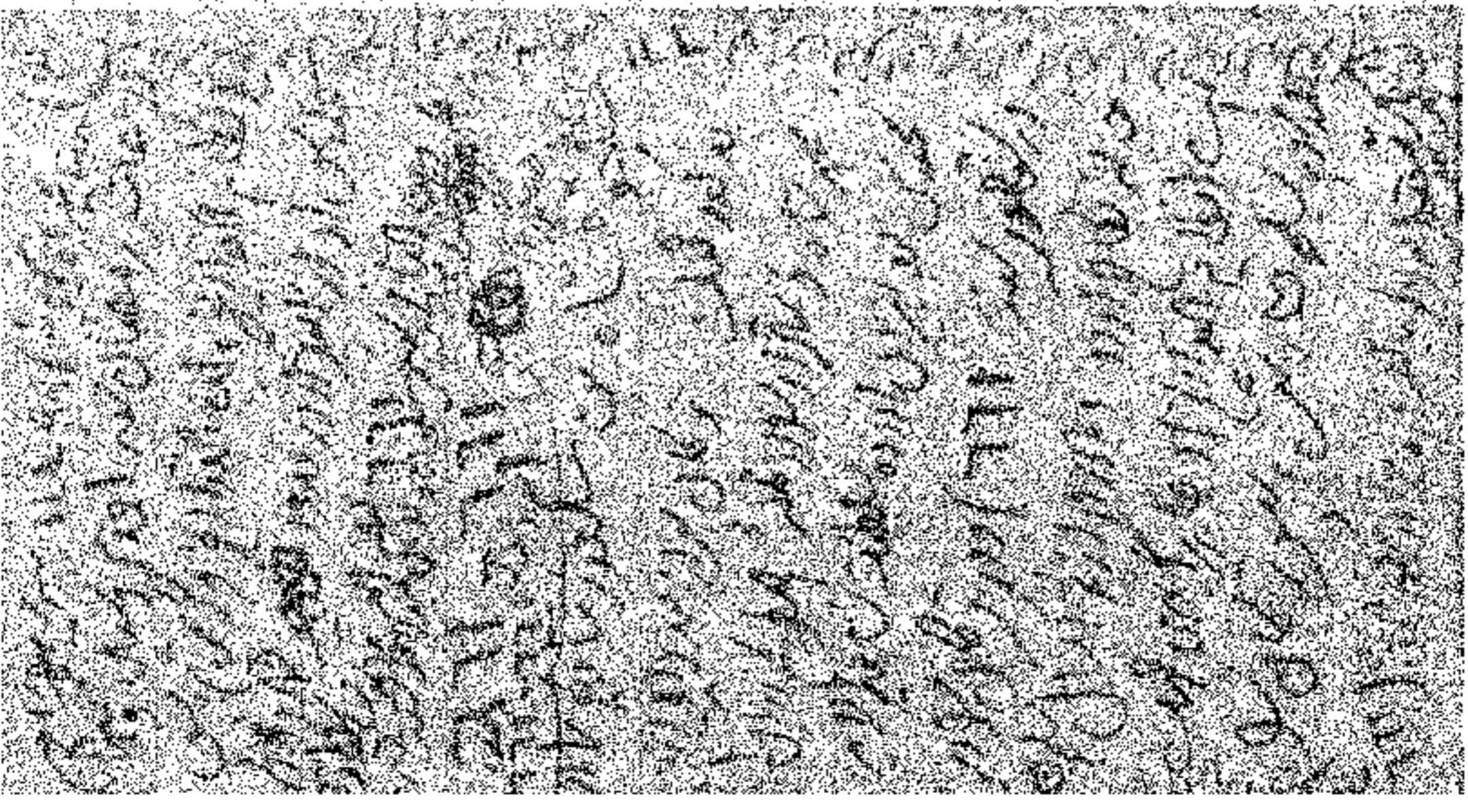
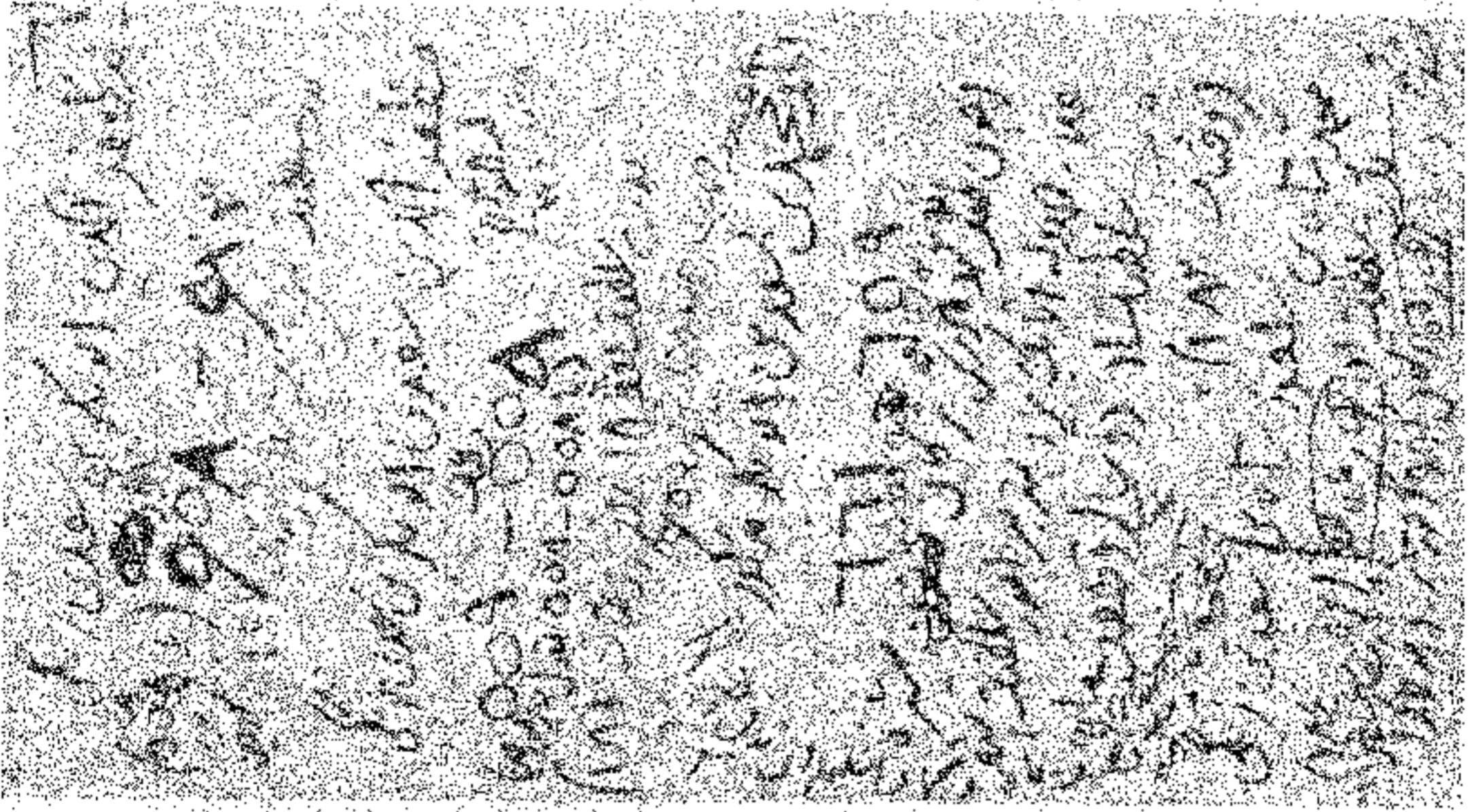
۲- دفترها

الف- وفيات معاصرین: در دو جلد خشتی - جلد اول - وریخ ذی الحجۃ

۱۳۴۸ قمری است که دربراین شروع بتحریر آن شده است . جلد دوم بیشتر به اعلام

(۱) در حدود یکصد وریقه مربوط به « ترجمه » مجدداً بدست آمده که بعداً بطبع

خواهد رسید .

نموده به وريقة سلطانيان فارس

ادبای ایرانی و شرقشناسان فرنگی اختصاص دارد .

مرحوم قزوینی منتخبات و استخراجاتی ازین دو دفتر را بهمین عنوان و فیات معاصرین در دوره های مجله یادگار بطبع رسانید که با وفات خودش ناتمام ماند . آنچه وی طبع کرد مرتب بحروف الفبائی بود و بنام «عبدالمجید خان دوم» ختم گردید .

ب - دفتر یادداشتها : در هشت جلد خشتی - مجلدات ۱ و ۲ و ۳ و ۴ و ۵ و ۶ و ۷ و ۹ موجودست . جلد هشتم متأسفانه وجود ندارد .

جلد اول : شروع در مهرماه ۱۳۱۹ شمسی در طهران . مطالب عمده آن بشرح زیر است :

ص ۱ - ۳۰ : منقولاتی از سفینه کهنه حاج سید نصرالله تقوی ،
ص ۳۱ - ۴۳ : سفید ،

ص ۴۴ - ۷۹ : اطلاعاتی در باب کتاب انیس الناس و منقولاتی از آن ،
ص ۸۰ - ۱۲۲ : اطلاعاتی در باب کتاب

The Travels of Pedro Texeira with the « Kings of Harmuz » and extracts of his « Kings of Parsia » , translated and annotated by William Sinclair, Bombay, 1902

و استخراجاتی از آن راجع بملوک هرمز .

ص ۱۲۳ - ۱۳۷ : سفید ،

ص ۱۳۸ - ۱۴۸ : شرح احوال عمادالدین محمود کرمانی بمدوح حافظ ،

ص ۱۴۹ - ۱۵۱ : سفید ،

ص ۱۵۲ - ۱۷۸ : نقل بعضی از قصاید حافظ از روی نسخه مکتوب بخط منعم

الدین اوحدی ملکی حاج سید نصرالله تقوی و تصحیح و تحشیه آنها ،

ص ۱۷۹ : سفید ،

ص ۱۸۰ - ۱۸۵ : وصف نسخه نادر متعلق بشاهزاده فرهاد میرزا از اعقاب شاهزاده

فرهاد میرزای معروف و ملقب بمعتمدالدوله (کتاب هدایة المتعلمین) و نقل قسمتهائی

۱۸۶ - ۱۹۴ : یادداشتهای متفرق .

جلد دوم : شروع در ۱۷ اسفند ماه ۱۳۲۰ شمسی .

ص ۱ - ۹ : منقولاتی از جلد اول تاریخ عصر حافظ تألیف دکتر قاسم غنی ،

ص ۱۰ - ۱۵ ، منقولاتی از «جغرافی تاریخی حافظ ابرو» از روی نسخه متعلق،

با آقای محمد تقی مدرس رضوی که سابقاً متعلق به مرحوم اعتماد السلطنه بوده است

ص ۱۶ : منقولاتی از جمله فصیحی خوافی نسخه آقای حاج محمد نخجوانی،

ص ۱۷ - ۲۵ : سفید ،

ص ۲۶ - ۳۹ : اطلاعات و یادداشتهایی در باره سجاوندی و شرح احوال سد نفر

منعوت به «سجاوندی» ،

ص ۴۰ - ۴۳ : سفید ،

ص ۴۴ - ۹۸ : تقویم شهر قبطیه مصر ،

ص ۹۹ - ۱۷۶ : سفید ،

ص ۱۷۷ : شجره نسب اخلاف سید محمد نوربخش ،

ص ۱۷۸ - ۱۹۷ : سفید ،

ص ۱۹۸ - ۱۹۹ : فصلی نقل از کتاب معجم الاطباء ،

ص ۲۰۰ - ۲۰۵ : سفید ،

ص ۲۰۶ - ۲۰۷ : دیباچه کتاب «اشجار و اثمار» در احکام نجوم تألیف علاء

بخاری از روی نسخه خطی مورخ ۱۰۳۰ متعلق به آقای سید جلال الدین محدث ،

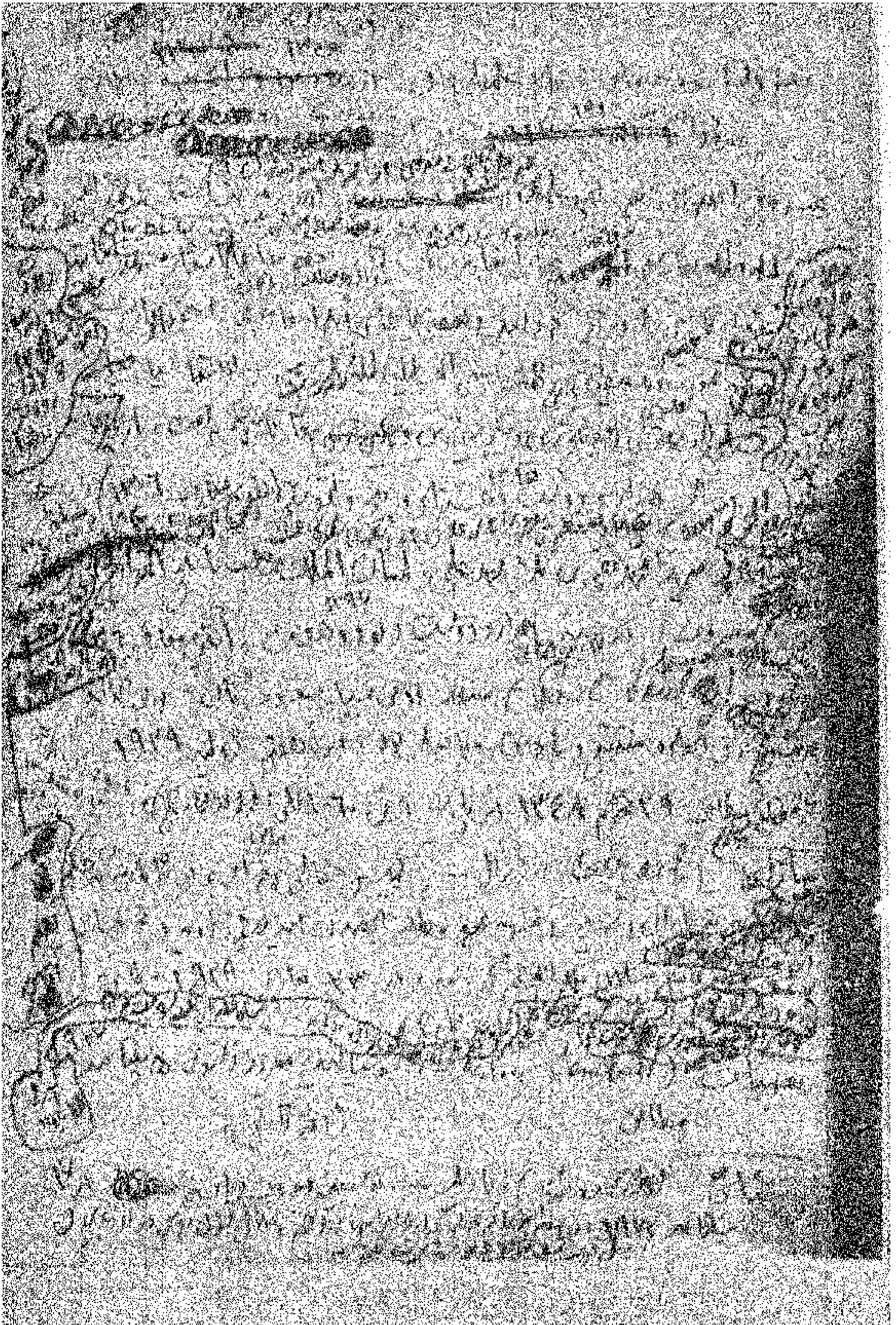
ص ۲۰۸ - ۲۲۷ : شرح احوال میرزا مخدوم شریفی (۲)

(۱) این نسخه نادر و نفیس اکنون در کتابخانه پادلیان در انگلیس است . علامه

استاد آقای مجتبی مینوی نیز در باب آن مقاله ای نوشته اند که در شماره ۱۲ سال سوم مجله یغما طبع شده است .

(۲) این قسمت توسط دوست دانشمند آقای عباس زریاب خویی با استجازه از جناب

آقای تقی زاده در سال ۱۳۳۲ استنساخ و در دفتر اول جلد اول فرهنگ ایران زمین طبع شد و عیناً در جلد سوم یادداشتهای نیز نقل شده است .

نمونه يك صفحه از دفتر «وفیات معاصرین»

ص ۲۲۸ - ۲۳۳ : سفید .

ص ۲۳۴ - ۲۳۶ : صورت وقفنامه سی پاره قرآن از بی بی ترکان بنت قطب الدین محمد از سلاطین قراخانیان که فعلاً در کرمان موجود است .

جد سوم : شروع در شهر ۱۳۲۱ شمسی .

ص ۱ - ۲۹ : بعضی انتخابات از مجمل فصیحی خوافی از روی نسخه بسیار نفیس قدیمی متعلق به آقای حاج محمد آقای نخجوانی و تحشیه و تعایق بر آنها ،

ص ۳۰ - ۳۳ : سفید ،

ص ۳۴ - ۳۶ : نقل شرحی که حافظ ابرو در تاریخ آل مظفر راجع بسلاطین بایزید بن امیر مبارزالدین محمد بن مظفر و مادرش نوشته (نقل از نسخه خطی عباس اقبال ورق " ۲۸۴ - ۲۸۵) ،

ص ۳۷ - ۴۲ : منقولانی از تاریخ آل مظفر حافظ ابرو نسخه مالکی عباس اقبال ،
ص ۴۳ - ۴۴ : سفید

ص ۴۵ - ۴۷ وصف بعضی از خصوصیات نسخه مجمل فصیحی خوافی متعلق به آقای حاج محمد آقای نخجوانی ،

ص ۴۸ - ۵۳ : سفید ،

ص ۵۴ - ۵۹ : فهرست نام هفتاد نسخه خطی که پروفسور ریتز Ritter آلمانی در استانبول عکسبرداری کرده بوده است و وزارت فرهنگ از مرحوم قزوینی خواسته بوده است که بعضی از آنها را برای چاپ کردن انتخاب نماید ،

ص ۶۰ - ۱۹۹ : سفید ،

ص ۲۰۰ - ۲۰۵ : یاد شرطه (یادداشت‌های عمان مقاله است که در مجله یادگار طبع گردیده است) ،

ص ۲۰۶ - ۲۰۷ : سفید ،

ص ۲۱۸ - ۲۲۶ : یادداشت‌هایی در معنای " ولد - فرزند آورد " و " وادت "

زائید» و شواهد ،

ص ۲۲۸ - ۲۳۹ : یادداشتهای متفرق و مختلف .

جلد چهارم: شروع در شهرور ۱۳۲۱ شمسی ،

ص ۱ - ۳ : بعضی یادداشتهای متفرق ،

ص ۴ - ۱۸۷ : نسخه بداههای نسخ شدالازار و تعلیقات مربوط بهمین کتاب ،

ص ۱۸۸ - ۱۹۳ : شرح احوال ابو جعفر خازن منجم .

ص ۱۹۴ - ۱۹۶ : بعضی یادداشتهای مختلف .

جلد پنجم : شروع در ۲۱ مهر ماه ۱۳۲۱ شمسی .

ص ۱ - ۳۸ : مسودات حواشی و تعلیقات شدالازار ،

ص ۳۸ تا سه ورق بعد که الحاق شده است : اطلاعاتی درباره مجالس المؤمنین و

مؤلف آن ،

ص ۳۸ : مفتاح السعادة و مؤلف آن ،

ص ۴۹ - ۲۳۶ : مسودات حواشی و تعلیقات شدالازار ،

جلد ششم : شروع در ۲۰ خرداد ماه ۱۳۲۳ .

ص ۱ - ۲۳۷ : مسودات تعلیقات و حواشی شدالازار .

جلد هفتم : شروع در غره مهر ماه ۱۳۲۴ .

ص ۱ - ۲۳۵ : مسودات حواشی و تعلیقات شدالازار .

جلد نهم : شروع در ۲۳ اسفند ماه ۱۳۲۵ شمسی .

ص ۱ - ۱۳۴ : مسودات حواشی و تعلیقات شدالازار ،

ص ۱۳۵ - ۲۶۹ : سفید ،

ص ۲۷۰ - ۲۷۷ : غلطنامه و استدراکات متن چاپی شدالازار ،

ص ۲۷۷ بعد (چهار صفحه) : بعضی اشارات در شدالازار راجع باحوال شخصی مؤلف .

ج - مسائل پاریسیه : در چهار جلد بقطع جیبی .

جلد اول : مجموعه هفده دفتر و جمعاً بالغ بر ۵۴۲ صفحه است . مرحوم قزوینی

در ابتدای این جلد مینویسد « بعضی یادداشتها و تعلیقات و نوادری که در مدت اقامت

ثانوی خود در پاریس از ۱۶ ربیع الثانی ۱۳۳۸ (۸ ژانویه ۱۹۲۰) الی اواخر سنه

۱۳۴۸ (اوایل ۱۹۳۰) از کتب متفرقه وافواه رجال جمع والتقاط شده است » .

دفتر اول (ادب الف) :

- رودکی و نظام کلیله و دمنه با مر نصر بن احمد ،

- غرر و سیر تعالی ،

- نسب نواب ،

- تاجیک ، قبیاق ، باکو ،

- شاهنامه ها و سیرالملوکها .

دفتر دوم (ادب ب) :

- شرح تائیه ابن فارض ،

- دینار و درهم ،

- بعضی لغات عبید زاکانی ،

- بعضی اشعار مذکوره در جهانگش :

- شجرة ملوک کورت ،

- کاشغریان و قشقایی .

دفتر سوم (ادب ج) :

- النبییه والاشراف ،

- رئیس بطارکه مشرق ،

- المحاسن والاشداد ،

- بعضی صفات جامده ،

دوازده

- بعضی از معربات صحاح ،

- حکم سدوم (!!) .

دفتر چهارم (ادب د) :

- اوستا ،

دفتر پنجم (ادب ه) :

- بعضی اشعار قشنگ بلهجه طبری ،

- مجلس روضه آخوندگار ،

- الفبای حمیری ،

- مثال خوشمزه از تصحیف ائوون کاهن .

دفتر ششم (ادب ا) :

- کشورهای هفتگانند ،

- برطاس ،

- سهکوش یهود ،

- نهر الخزر ،

- غز ،

- حشول ،

- ذکر ابوالمؤید بلخی از طبری فارسی ،

- المدینه الحدیثه ،

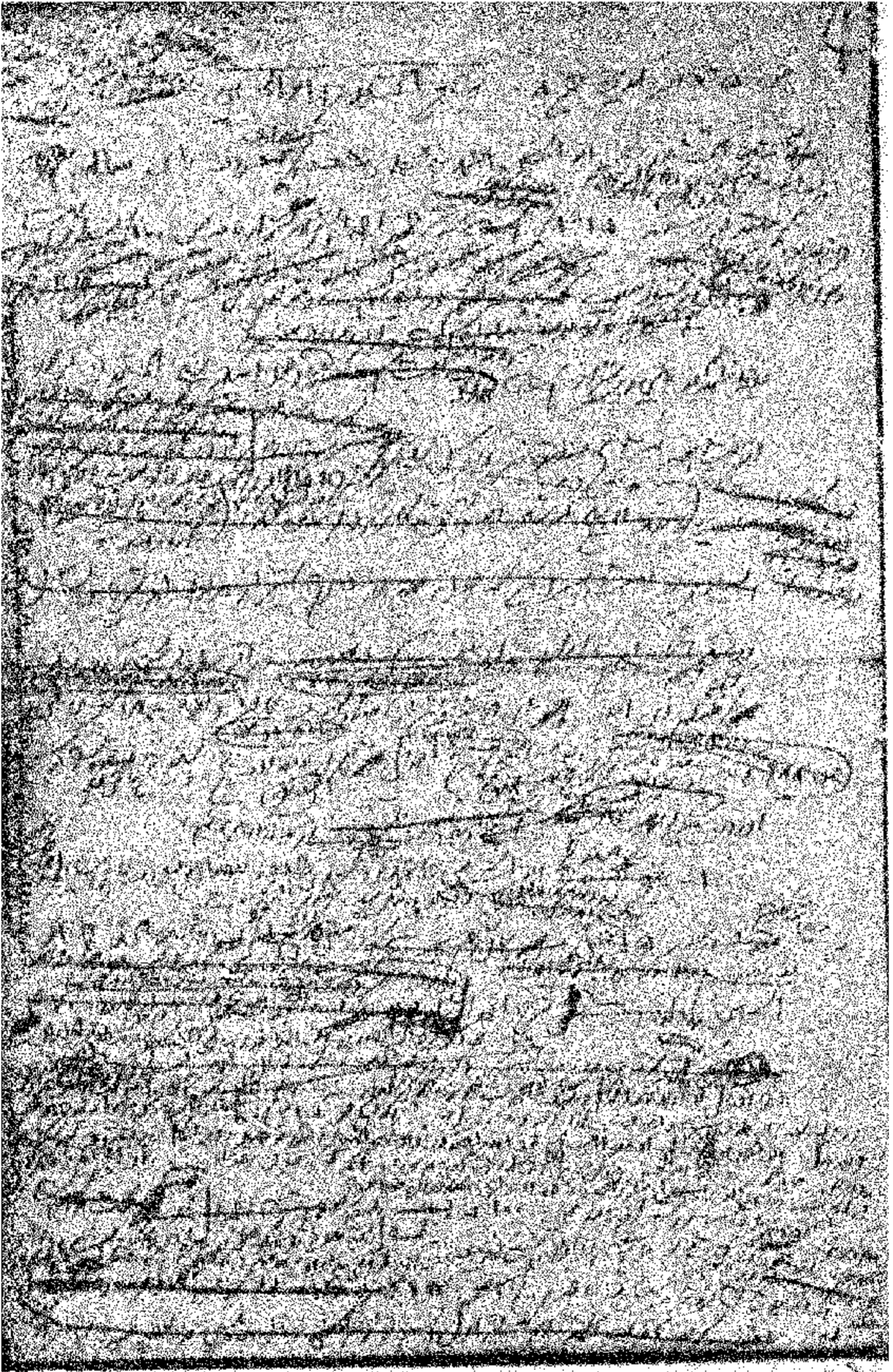
- نمره شاهنامه‌های پاریس .

دفتر هفتم (ادب ب) :

- لغات نادر و بعضی اصطلاحات نسخ فارسی

دفتر هشتم (ادب ج) :

- «جر» ،

نمونه يك صفحه از دفتر یادداشت‌های شدالازار

چهارده

• منقولاتی از نسخ فارسی .
دفتر نهم (ادب d) :

• منقولاتی از نسخ فارسی .
دفتر دهم (ادب e) :

• منقولاتی از نسخ فارسی و نقل لغات نادر .
دفتر یازدهم (ادب f) :

• دو نامه امیر تیمور و بشارل ششم (گویا یکی همان باشد که در مجله
کاوه شماره پنجم از سال دوم دوره جدید چاپ شده است) .
دفتر دوازدهم (ادب g) :

• منقولاتی از نسخ عربی و فارسی .
دفتر سیزدهم (ادب h) :

• آنان و کلران .
دفتر چهاردهم (ادب i) :

• توصیف بعضی از نسخ مهم فارسی .
دفتر پانزدهم (ادب k) :

• عیدان

• منقولاتی از نسخ عربی (روی این دفتر توضیح داده شده است که
دفتر ادب l هنگام تجلید این هفده دفتر بدست نیامده است) .

دفتر شانزدهم (ادب z) :

• نظامی ،

• دیباچه بازیار .

• دفتر هفدهم : (تقریباً سفیدست) .

جلد دوم : محتوی دوازده دفتر در ۵۳۰ صفحه .

دفتر اول (ادب ۱m) :

- عبدالله بن میمون القداح .

دفتر دوم (ادب ۲m bis) :

- بقیة احوال عبدالله بن میمون القداح .

دفتر سوم (ادب ۳m) :

- بقیة احوال عبدالله بن میمون القداح .

دفتر چهارم (ادب ۴m) :

- بقیة احوال عبدالله بن میمون القداح .

دفتر پنجم (ادب ۵m) :

- بقیة احوال عبدالله بن میمون القداح .

دفتر ششم (ادب ۶m) :

- فهرست مرتب احادیث ابن القداح ،

- ملتقطات از اکمال الدین و اتمام النعمة .

دفتر هفتم (ادب ۷m) :

- منقولات مختلف از کتب عربی و فارسی .

دفتر هشتم (ادب ۸m) :

- منقولات مختلف از کتب عربی و فارسی .

دفتر نهم (ادب ۹m) :

- قصیده نونیه ابن زیدون .

دفتر دهم (ادب ۱۰m) :

- الف لیلة و لیلة .

دفتر یازدهم (ادب ۱۱m) :

- مطالب متفرق که بیشتر منقولات از کتب است .

شانزده

دفتر دوازدهم (ادب ۲۲) :

- منقولات از کتب .

جلد سوم: محتوی ۹۸ دفتر ۴۰۰ صفحه

دفتر اول (یادداشت ۱) .

دفتر دوم (یادداشت ۲) :

- تاریخ میر سید شریف راقم

دفتر سوم (یادداشت ۳) :

- لغات ترکی .

دفتر چهارم (یادداشت ۴) :

دفتر پنجم (یادداشت ۵) :

- قصه سنجان .

دفتر ششم (یادداشت ۶) :

- تاریخ ابن بیبی ،

- جامع التواریخ ،

- التدوین فی تاریخ قزوین .

دفتر هفتم (یادداشت ۷) .

دفتر هشتم (یادداشت ۸) .

- آقسنقر احمدیلی و آل او .

دفتر نهم (یادداشت ۹) :

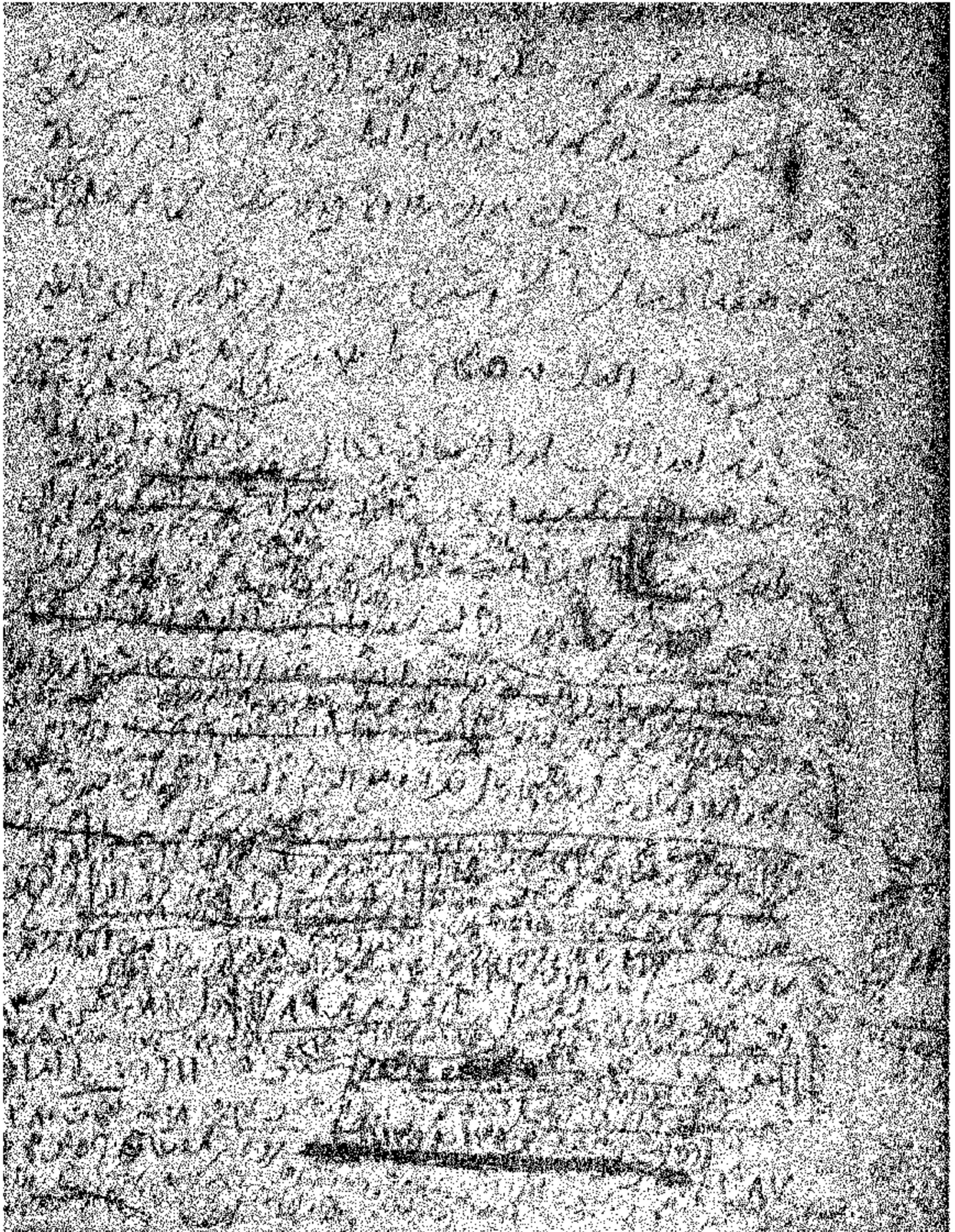
- دنباله دفتر قبل .

جلد چهارم : محتوی یازده دفتر در ۴۴۹ س .

دفتر اول (ادب h^{his}) :

- یادداشتهای متفرق و مختلف .

دفتر دوم (ادب i^{bis}) .

نمونه يك صفحه از دفتر «پاداشتها»

دفتر سوم (ادب zbis) :

- منقولاتی از عمدة الطالب ،

- دفتر انساب خلفاء فاطميين منقول از دستور المنجمين .

دفتر چهارم (ادب s) :

- منقولاتی از دستور المنجمين ،

- مبدأ حقیقی تاریخ جلالی ،

- فقرات ممتعه نقل از بدایع الافکار کاشی .

دفتر پنجم (ادب t) :

- اسامی بعضی کتب نادره ،

- وصف دستور المنجمين ،

- النجوم الزاهرة .

دفتر ششم (ادب u) :

- بعضی اخبار راجع بفاطميين مصر ،

- وصف دیوان ابو نواس ،

- فیروز کوه = آهنگران .

دفتر هفتم (ادب v) :

- حسن صباح .

دفتر هشتم (ادب w) :

- حسن صباح .

دفتر نهم (ادب x) :

- حسن صباح ،

- وصف تاریخ ابن عذاری مراکشی موسوم به البيان المغرب فی اخبار المغرب

دفتر دهم (ادب y) :

- حسن صباح .

نوزده

دفتر یازدهم (ادب Z) :

- طرح کتابی برای جمع اطلاعات در خصوص ملاحظه بطرزدرن برای
مازندران ،

- صنعت چاپ در چین ،

- بعضی غلطهای مضحك «دوسن» در اسمااء اعلام ،

- فصلی در ملاحظه که در طبقات ناصری مسطور است .

د - مسائل برلینییه : در دو جلد بقطع جیبی .

جلد اول : محتوی دوازده دفتر در ۷۰۴ صفحه . در اول این جلد نوشته شده است

که یادداشتها و تعلیقات و نوادری که در مدت اقامت در برلین از محرم ۱۳۳۴ مطابق
اکتوبر ۱۹۱۵ الی اوایل ۱۳۳۸ مطابق اوایل ژانویه ۱۲۹۰ از کتب متفرقه و از افواه
رجال جمع والتقاط شده است .

دفترهای ۱-۴ :

- امثال و تعابیر و اصطلاحات و متناكها و لغات و افعال مرکبه عامیانه .

دفتر ۵ :

- ترکیب بند حکیم شفائی اصفهانی در هجو میرزا مؤمن وزیر شاه عباس و
تحشیه و تعلیق و تصحیح آن .

دفتر ۶ :

- تصحیف و بعضی موارد آن .

دفتر ۷ :

- المعجم فی معاییر اشعار المعجم .

دفتر ۸ :

- بعضی قواعد دستوری .

دفتر ۹ :

- خاقانی .

دفتر ۱۰ :

– یادداشتهای متفرق .

دفتر ۱۱ :

– اطلاعاتی درباره اوستا و ترجمه مقاله‌های از گلندر .

دفتر ۱۲ :

– لغات و اصطلاحات کتاب ابومنصور موفق (الابنیه عن حقائق الادویه) .

جلد دوم : محتوی ده دفتر در ۶۴۳ ص . در هیچ‌یک از دفترهای دهگانه مجموع

درین جلد مطالبی مفصل و خاص بیک موضوع دیده نمی‌شود و غالباً یادداشتهای و نکته‌های

مختصر است .

ه - نوادر

نوادر نمرة ۱ : ۱۸۷ صفحه .

– منقولاتی از کتب مختلف .

نوادر نمرة ۴ : (شماره صفحه ندارد و دفتر بسیار کوچکی است) .

– لغات الف لیلة و لیلة عربی .

نوادر نمرة ۵ (ظ) : ۱۸۷ صفحه .

– وصیت نامه عباس افندی ،

– منقولات از بعضی از کتب .

و - دفتر تاریخ : نمرة يك در ۳۰۹ صفحه .

ص ۱۴-۳۶ : فهرست کتب مملکت قزوینی در ۱۴ اکتوبر ۱۹۱۵ .

ص ۲۷-۴۳ : سفید

ص ۴۴-۶۴ : منقولاتی از نسخ خطی .

ص ۶۵-۲۷۲ : شرح وقایع مهم شخصی و دوستان و رجال و حوادث مهم

سیاسی و تاریخی از ۲۳ اکتوبر ۱۹۱۵ که باتفاق حیدرخان عمو اوغای از یاریس خارج

میشود تا ۲۸ فوریه ۱۹۲۵ . درین تاریخ نوشته است که « از اینجا بعد میرود بدفتر

بیست و یک

تاریخ نمرة ۲ - ولی متأسفانه چنین دفتری در میان اوراق وی دیده نشد .

ص ۲۷۳-۳۰۳ : سفید

ص ۳۰۴ : صورت قسم نامهٔ اعضاء انجمن ملیون ایرانی .

ز - نبذی از تعالیم اسماعیلیه : مأخوذ از «وجه دین» در دو دفتر کوچک
مجموعاً در ۵۳ صفحه .

ح - دفتر ژانویه ۱۹۳۰ : دو دفتر است مجموعاً در ۱۰۰ صفحه متضمن
استخر اجائی از اسرار التوحید .

ط - اخبار جنگ بین المللی : در ۳۲ ورق رحلی متضمن خلاصهٔ اخبار
جنگ اول بترتیب وقوع حوادث .

۲- سواشی کتب

مرحوم قزوینی را عادت بر آن بود که نظرات انتقادی یا تصحیحی و استدراکات
خود را بر کتابهایی که میخواند در حاشیهٔ همان کتاب مینوشت . غالب کتب کتابخانهٔ او
کداکنون در کتابخانهٔ دانشکدهٔ ادبیات محفوظ است مشحون از حواشی دقیق و مفید
میباشد که اگر روزگاری تمام آنها جمع و طبع گردد شاید بالغ بر سی چهل جلد بشود .

***

این بود فهرست نسبهٔ تفصیلی یادداشتهای باز ماندهٔ مرحوم قزوینی که اکنون
در تصرف دانشگاه است و مقدار مختصری از آنها در سه جلد طبع شده است و بقیه
بتدریج بطبع خواهد رسید .

نویسندهٔ این سطور ، برای سهولت کار مراجعہ کنندگان و اطلاع آنان بر
مطالب مختلف دو مجلد اول و دوم یادداشتهای فهرستهای فراهم آورد که در پایان هر
جلد بطبع رسید . برای جلد سوم نیز همین خیال را داشت ، ولی پس از اینکه تتمهٔ
یادداشتهای بملکیت دانشگاه در آمد و امید آن هست که جمیعاً چاپ بشود تدوین
فهرست های جداگانه برای هر جلد را صلاح ندانست و بهتر آن پنداشت که فهرست
کاملی برای همهٔ مجلدات در یک جلد مستقل فراهم شود .

مرحوم قزوینی در نوشتن یادداشتها که بمنظور اطلاع و افاده شخصی بوده چند آن توجهی به خوانا نوشتن نداشته است. خوانندگان در چند نمونه‌ای که از خطوط آن مرحوم درین صفحات چاپ میشود مشاهده می‌کنند که خواندن دستخط آن مرحوم چندان آسان نیست در بسیاری از موارد برای خواندن کلمات و حتی جملات باید بقراین و امارات خارجی متوسل شد یا بکماک متون و کتب مورد استناد آنها را دریافت و بصحت آنچه حدسش می‌رود اطمینان حاصل کرد. من خواندن بعضی از موارد را، دیون بصیرت و محبت دوستان دانشمند آقایان محمد تقی دانش پژوه (جلد دوم و سوم) و عباس زریاب خویی (جلد اول) هستم.

اما باز هم اغلاطی چند که ناشی از «بدخواندن» است روی داده که خوشبختانه این موارد و نکات را علامه استاد، آقای مجتبی مینوی که لطفی دوستانه به من دارند و با مرحوم قزوینی دوستی و مکاتبه علمی داشته‌اند و بشیوه خط و نحوه فکر آن مرحوم آشنا هستند، پس از چاپ اصلاح فرموده‌اند و بچاپ رسیده است.

فرض است بر من که در پایان این مقدمه از عنایات جناب آقای سید حسن تقی زاده دوست قدیمی و صمیمی مرحوم قزوینی که خود از اجلاء دانشمندان عصر ما هستند تشکر نمایم که بمناسبت سمت و صایت مرحوم قزوینی افتخار تهیه و طبع یادداشت‌های آن مرحوم را بعهده من واگذار دند.

اختصارات و اشارات

که تنها در این جلد سوم بکار رفته است .
برای مابقی رجوع شود بمقدمه جلد دوم .

ز : زائد ،

م . ق . : محمد قزوینی ،

ن : نسخه - نسخه بدل ،

غ : غلط ،

B.N. ; Bibliothèque Nationale (دوبابیس) .

عنوان یادداشتها

- ۱) دفتر خشتی یادداشتها ج ۵ .
- ۲) دفتر سپتامبر ۱۹۳۰ ،
- ۳) دفتر تذکره الف ،
- ۴) فهرست کتب من ،
- ۵) دفتر یادداشتها ج ۲ ،
- ۶) دفتر مخارج ،
- ۷) دفتر انساب بعضی ملوک و خاندانهای معروف .

یادی از قزوینی

یادداشتهای مرحوم میرزا محمد خان قزوینی دوست فاضل متوفای ما نه بقدری مفید و پراز مطالب سودمند و تحقیقات عالمانه است که بتوان وصف کرد. ما ایرانیان بظهور چنین نابغه فضل و ادب از میان ملت خود بجدی مفتخریم که غالب ارباب معرفت ما از درك پایه آن افتخار قاصر بنظر می آیند. ملت ایران افتخارات تاریخی کم ندارد ولی در سنجش این افتخارات عقاید افراد ایرانی و حتی عقاید ایرانیان آنها مختلف است. بعضی از طبقات سربلندی خود را در افتخارات جنگی و جهانگیری بعضی از صاحبان قدرت ایام گذشته می دانند و برای آنها کوروش و داریوش و اردشیر و شاپور و محمود غزنوی و آلپ ارسلان و شاه اسمعیل و شاه عباس و نادرشاه و جهانگشائی آنها و غلبه بر اقوام دیگر با جنگ و ستیز مابه الافتخار و مایه سربلندی است بعضی دیگر به مؤسسه نیهضتهای فکری و مذهبی تاریخ خود از حق و ناحق و حتی ابومسلم خراسانی و بابک خرمی و گاهی مزدك نیز می بالند. بعضی دیگر نیز حقاً بهترینان تاریخی خود و نقاشان و معمارانی که آثار صنعتی قابل ستایش بوجود آورده اند می نازند و جمع کثیری شعرای بزرگ خود را مایه مباهات و سرافرازی میدانند. بنظر اینجانب هر صاحب ذوق سلیمی باید از این دو صنف اخیر قدردانی کند و روا است اگر مفتون آنان باشد لکن گمان میکنم هیچ افتخاری برای هیچ قومی بزرگتر و والاتر از دانشمندان آنها وجود ندارد و برای ایرانیان فخری بزرگتر از ابن سینا و محمد بن زکریای رازی و بیرونی و نصیرالدین طوسی و عمر خیام و غیاث الدین جمشید کاشانی نبوده و نمیتواند باشد. البته همانطور که ملت انگلیس به شکسپیر جاودانی افتخار ابدی دارد و یونان هم میروس رامی ستاید ایران هم به سعدی و حافظ شیفته است لکن بزرگترین افتخار

بیست و شش

همان یونان ارسطو و افلاطون و سقراط و صدها حکمای اوست، و نیوتون و فرنیس بیکن و امثال آنها هم شاید بزرگترین مایه سر بلندی قوم انگلیس است، ملت ایران نیز جا دارد ابوریحان بیرونی را بزرگترین افتخار خود بشمارد.

دانشمندان ایران در عدد کم نبوده‌اند ولی بالنسبه کمتر اشخاصی از آن عده مقام محقق بمعنی کلمه داشتند. وقت علمی همیشه صفت بارز آنها نبوده است و امروز که «تحقیق» بمعنی عصری خیلی مقام عظیم دارد و پایه آن از احاطه و وسعت معلومات و فراوانی محفوظات بالاتر است می توان گفت که در قرون اخیر محققى دانشمند نظیر مرحوم قزوینی نداشته‌ایم و اگر بمبالغه و خطا منسوب نشوم می توانم بگویم که نظیر ایشان در تمام تاریخ دراز ما با کثرت عده اهل علم و فضل بسیار کم و بلکه نادر است و می توان وی را بیرونی ثانی خواند.

مرحوم قزوینی علم و تحقیق و وسعت فوق العاده اطلاعات و فضل مشرقی را برای اولین بار با روح انتقاد و تحقیق و ذره بینی مغربیان (یعنی محققین بنام مغرب زمین) در وجود خویش توأم ساخته بود. کسی که نوشته های آن مرحوم را بخواند خود را مواجه با اقیانوسی از علم و فضل و کمال و اطلاع و احاطه می بیند. یکی از بزرگترین فضائل آن مرحوم آنست که وی مؤسس و پیشوا و پیش قدم طریقه جدید تحقیق انتقادی مغربی علمی و ادبی در ایران بود و طبقه ای از فضلاء محقق معاصر این مملکت پیرو و شاگرد روحانی و مقلد طریقه او هستند.

بزرگترین فضیلت علمی قزوینی تنها کثرت معلومات و احاطه عظیم او بر علوم و فنون تاریخ و ادبیات عرب و عجم و لغت و نحو و صرف و رجال و ملل و نحل اسلامی و استقراء و استقصاء او از کتب مسلمین و دواوین شعرای عرب و فارسی نبود بلکه بنظر اینجانب بالاتر از همه مراتب تبحر او يك فضیلت فوق العاده او بود که در تاریخ ما و بلکه تاریخ اسلامی میتوان گفت بآن درجه نظیری نداشت و با خیلی نادر بود و فقط بیرونی مطلقاً و تا حدی ابن خلدون و مسعودی و عبدالقادر بغدادی و دوسه نفر دیگر از متقدمین از قسمتهائی از آن فضیلت بهره مند بوده‌اند و آن مزیت عبارت بود از دقت باعلا درجه